

УДК 347(430:477)

*Є. О. Харитонов***ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ НІМЕЦЬКОГО ЦИВІЛЬНОГО
КОДЕКСУ (BGB) ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК
ЦИВІЛІСТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ**

Розвиток сучасного права (і передусім у сфері приватного права) відбувається в умовах взаємодії правових систем, впливу одних систем на інші тощо. Тому для оцінки перспектив розвитку певної національної системи, її законодавства тощо важливим є врахування методологічного підґрунтя, спільного для правової родини, до якої належить відповідна правова система. Оскільки українська правова система належить до центрально-східноєвропейської правової родини, для якої домінуючими є методологічні імперативи германської (німецької) правової школи, теоретичний та практичний інтерес являє встановлення особливостей останньої.

Вищевикладеним і визначається доцільність розгляду положень німецької доктрини цивільного (приватного) права.

Формування її припадає на XVII ст., коли природно-правові концепції Томаса Гобса, Джона Лока, Гуго Гроція, Бенедикта Спінози та ін., які у Західній Європі отримали узагальнюючу назву «Просвіта», заклали засади поглядів на державу та право взагалі і на приватне право, зокрема. Німецька Просвіта зароджується дещо пізніше — наприкінці XVII ст. Її характерними рисами є боязкість у критиці існуючих політико-юридичних інститутів, схильність до компромісів з тими, хто має владу, відхід у сферу абстрактних філософських розмірковувань. Це було наслідком немочі розрізненої німецької буржуазії, що тільки почала усвідомлювати себе і до того ж була залежна від можновладців. Згадані особливості німецької Просвіти призвели до того, що, визнаючи природні права за людиною, представники цієї школи (Самуель фон Пуфендорф, Християн Томазій, Християн Вольф) активно проповідували необхідність підкорення владі незалежно від того, чи відповідають дії останньої закону (хоча не виключали супротив діям, які суперечать природному праву) [1].

Набуває також поширення лібералізм. Еммануїл Кант обґрунтував положення про категоричний імператив, згідно якому кожна особа визнається самоцінністю і не може бути засобом досягнення спільного блага. Людина має дотримуватись велінь морального закону, котрий є апіорним, не піддається впливу жодних зовнішніх обставин, а тому є безумовним [2]. Загалом, категоричний імператив нагадує принцип індивідуалізму, притаманний концепції природного права. Втім, не лише категоричний імператив, але й деякі інші положення вчення Канта являють собою удосконалену концепцію природного права. Важливі засади було визначено щодо розуміння права, у якому Кант виділив три категорії: природне право, позитивне право, справедливість. Природне право має своїм джерелом апіорні засади і поділяється на дві гілки. Одна з цих гілок це приватне право, яке регулює відносини індивідів як власників. Друга — публічне право, що визначає стосунки між людьми, що об'єднались у спілку громадян — державу. Джерелом позитивного права є воля законодавця. Справедливість являє собою вимоги, не передбачені законом і тому не забезпечені примусом.

Слід зазначити, що, хоча Кант і був засновником німецького ідеалізму, але сам він не відіграв великої ролі у політиці. Натомість Фіхте і Гегель висунули політичні доктрини, що мали великий вплив на формування розуміння сутності приватного права. Йоганн Готліб Фіхте, ґрунтуючись на загальних засадах природно-правової доктрини, виводив право з чистих форм розуму, заперечуючи вплив на право зовнішніх факторів. При цьому право базується не на волі одного індивіда, а на взаємному визнанні волі кожного учасника відносин. Оскільки свобода індивідів не застрахована від порушень, то її треба захищати примусом. І тут не обійтись без держави, яка приймає на себе ці функції на підставі суспільно-державного договору; на підставі такого договору формується загальна воля народу, яка складає суть законодавства і визначає межі впливу законодавства [3]. Кульмінацією руху, розпочатого Кантом, була філософія Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля, де відправним моментом є виокремлення трьох головних фаз історичного розвитку духу: східної, греко-римської та німецької. Схід знав і донині знає, що вільний тільки один; греко-римський світ — що вільні декотрі, а німецький світ знає, що вільні всі. Свободу (волю) Гегель невідривно пов'язує із законом. Причому не лише стверджується, що закон забезпечує волю, але й сама наявність закону означає наявність волі. Принципом історичного розвитку є національний дух. За кожної історичної доби є нація, на яку покладено місію провести світ крізь уже досягнуту ним діалектичну стадію. У часи Гегеля, на його думку, такою нацією є німці. Крім того, на хід історії впливають визначні особливості, у чиїх прагненнях втілені діалектичні переходи, що мають відбуватись в їхню добу. Це — герої, їм можна переступати звичайні моральні правила. Таке розуміння свободи (неможливої без закону), а також значення націй логічно зумовлює піднесення ролі держави, котру у «Філософії

права» Гегель характеризує як реальність моральної ідеї, як розумне в собі і для себе, без чого індивід просто не може існувати [4, с. 279, 286, 296, 300].

Помітний вплив на розвиток доктрини приватного права у Німеччині тієї доби справила також історична школа права, яка у центр своїх досліджень ставила питання не про те, в чому полягає сутність права та яким воно має бути, а про те, як право виникає та яка його історія. Засновником цієї школи був Густав Гуго — професор Гетінгенського університету, автор «Підручника природного права як філософії позитивного права, особливо — приватного права». На його думку, цивілістична наука має зосередитись на тому, чим до цього часу не займалась практична юриспруденція: треба звернутись до розвідок стародавнього римського права, починаючи не із Зібрання Юстиніана, а більш давніх джерел. Найбільш помітною постаттю історичної школи був Фрідріх Карл фон Савіньї (Savigny) — спочатку професор Берлінського університету, а потім — прусський міністр. У своїй книзі «Про тяжіння нашого часу до законодавства та правознавства», полемізуючи з професором з Гейдельбергу Ю. Тібо, котрий ставив питання про доцільність скасування старих норм та видання нових на підвалинах природного розуму [5], він сформулював загальну концепцію розвитку права. Головним у ній є твердження про те, що право не можна сформувати за своїм бажанням, на чому б воно не ґрунтувалось, бо воно є продуктом розвитку народного духу, котрий розкривається у історії народу в зв'язку його з релігією, культурою тощо. Ґрунтуючись на цій головній ідеї, Савіньї виступав проти кодифікації цивільного права, зазначаючи, що народний дух має розвиватись вільно без обмеження його рамками застиглих норм.

Оскільки для Савіньї право є річчю, історично обумовленою і такою, що змінюється у часі, він та його учні розглядали право у його історичному розвитку, зосередившись на вивченні римського права часів античності у викладі джерел, систематизованих Юстиніаном. Пріоритети визначалися тим, що Савіньї вбачив гуманістичний правовий ідеал свого часу у етичних та естетичних уявленнях класичних старожитностей. Систематизація Юстиніана розглядалася як скарбниця нетлінних правових цінностей, котрі після належної обробки можна застосовувати безпосередньо як чинне право. Вирішенню цієї задачі — упорядкуванню, обробці й удосконалюванню абстрактних понять — присвячували свої зусилля Савіньї і усі його послідовники — від Пухти до Віндшейда. Ці ідеї були розвинуті далі Г. Ф. Пухтою, А. фон Бетман-Хольвегом, Ф. Блуме, Г. А. Хайзе та ін. [6].

Поступово з історичної школи права розвилася пандектистика — наука, що займалася винятково систематизацією і догматичною обробкою римського права. Правопорядок нею тлумачиться як замкнута система інститутів, понять і доктринальних поглядів. Адепти цієї течії, використовуючи такий підхід для логічних і наукових операцій, сподіваються на рішення будь-яких правових проблем. Це призводить до того, що

застосування права розглядається як найпростіша технічна процедура, елементарна функція, що обслуговує «інтелектуальні потреби» абстрактних понять. При цьому ігноруються соціальні, етичні, релігійні, політико-правові та економічні аспекти творення та застосування права.

Перевагами пандектистики було те, що їй вдалося досягти уніфікації права, принаймні на теоретичному рівні, завдяки розробленому методу правової догматики. Було створено механізм точних понять, придатних для створення системи. Але оскільки догма права була далека від життєвих реалій, а її принципи не перевірялися практикою, то в кінцевому підсумку усе оберталось у беззмістовну гру розуму.

Ці недоліки намагалися усунути прихильники напряду, найбільш видатним представником якого був Р. фон Єринг [7], послідовний опонент Савінії, фундатор реалістичної (прагматичної) школи права. (Дехто вважає його представником «соціологічної школи права».) Виходячи з того, що право є безпосереднім продуктом життя, Р. фон Єринг обґрунтував висновок про те, що всі великі зміни в суспільному житті тягнуть за собою зміни і у сфері права. При цьому мають значення не тільки національні сили та потенціал кожного народу, але й його зіткнення з іншими, запозичення. Народ, що прагне національної замкнутості, тим самим прирікає себе на застій. Отже вивчати історію права необхідно з урахуванням суспільних сил, що діють в той чи інший час. Такий підхід дозволяє створити запас знань про те, як створюється право, які явища треба враховувати творцям законів при розробці норм права. При цьому завдання сучасного юриста полягає не тільки в створенні, але й у руйнуванні, тобто відкиданні непотрібного та застарілого. Таким чином, було визначено загальну методологію правотворчості: Через Римське право — вперед і далі Римського права (*Durch das Romische Recht uber aber das Romische Recht hinaus*) [8].

Зазначені концептуальні підходи були використані у Німеччині при кодифікації німецького цивільного права, яка почалася у 1873 р.

Створену у 1874 р. комісію з розробки проекту очолили відомі пандектисти Готліб Планк і Берхард Віндшейд. Через 13 років комісія підготувала проект кодексу, який зазнав жорстокої критики. Засуджувалася сама його концепція, доктринерство, недоліки системи, що спиралася виключно на абстрактні поняття пандектистики. Автори проекту, прагнучи максимальної точності при передачі правової суті змісту норм, настільки юридизували його мову, що текст обернувся на суцільні правові визначення та абстракції.

Активно виступали проти проекту Цивільного кодексу «германісти», які дорікали розробників у недостатньому врахуванні власних правових традицій і надмірній повазі до римського права». На думку Отто фон Гірке, проект ігнорував національні правові традиції і поривав з освяченими звичаями соціальними, сімейними та етичними нормами взаємних зобов'язань і відносин довіри. Замість цього пропонувався вкрай бездушний індивідуалізм.

Надалі концепція Кодексу змінювалася у змаганні різних підходів до вирішення практичних підходів, а також «романістично-пандектного» і «германістичного» теоретичних напрямків і формувалася концепція Цивільного кодексу Німеччини (BGB). В результаті компромісу проект у 1896 р. був прийнятий Союзною радою та затверджений імператором. Але набрання Кодексом чинності було відстрочене до 1 січня 1900 р. — до настання нового століття.

Кодекс побудований за пандектною системою, відповідно до якої поділяється на 5 книг: загальну частину, зобов'язальне право, речове право, сімейне право, спадкове право. Перевагою такої структури була наявність загальної частини, що дозволяє уникнути повторень при регулюванні окремих видів зобов'язань, тих або інших конкретних відносин. Разом із тим норми, які визначають правове становище особи, виявилися «схованими» поміж загальних положень, що, безумовно, було кроком назад від інституційної системи. Кодекс виявився своєрідним симбіозом римського та німецького права. Перша та друга книга відображають вплив римського права. Третя, четверта та п'ята — створені під помітним впливом положень права германського. Це стало результатом згадуваної полеміки між представниками романістичної (Антон Тібо та ін.) та історичної (Карл Фрідріх фон Савіньї, Рудольф фон Єринг та ін.) шкіл приватного права.

Торкаючись питання про вплив німецької правової думки на формування цивілістичної доктрини України, слід зауважити, що остання спочатку розвивалася у контексті правознавства Російської імперії та Австро-Угорщини, а тому у точному значенні йдеться про прототип української доктрини цивільного права. Враховуючи цю обставину, розглянемо далі особливості впливу на останню німецького цивільного права.

Однією з таких особливостей було те, що російське правознавство в цілому вважало зразком для себе насамперед концепції німецьких учених [9, с. 148]. Чинником цього були не лише ґрунтовність німецьких наукових досліджень у галузі філософії та права, авторитет німецьких правознавців, але й подібність умов, що склалися у ХІХ ст. у Німеччині та Росії, які переживали період бурхливого економічного розвитку, котрий потребував адекватного правового забезпечення, передусім у галузі приватноправовій, і подолання проблем у відповідних сферах. Що стосується Німеччини, то тут, з одного боку, утворення та розвиток значного, після об'єднання німецьких держав, внутрішнього ринку вимагали законодавчого регулювання, адекватного капіталістичному товарному виробництву. З іншого, — німецька держава залишалася все ще напівфеодальною, бюрократичною, юнкерською. У державі тон задавала ліберально налаштована велика буржуазія, що знайшла спільну мову з консервативними силами пруської авторитарної держави у рамках Німецької імперії. Це був період розквіту економічного лібералізму і переконаності у тому, що загальний добробут буде зростати сам по собі, якщо тільки розвитку вільного підприємництва не буде перешкоджати

державне втручання. Щоправда, вже у 1870–1880 рр. соціалісти намагалися проводити соціальну політику, хоча й у рамках патерналістського способу мислення. Зокрема, були видані правові акти про охорону праці і про соціальне страхування. Але, в цілому, право орієнтувалося не на дрібного ремісника чи фабричного робітника, а на заможного підприємця, сільського хазяїна, чиновника тощо. У змаганні різних підходів до вирішення зазначених практичних проблем підходів формувалася оновлена, прагматична доктрина права і концепція Цивільного кодексу.

Оскільки в Російській імперії на тлі реформ другої половини XIX ст. та пов'язаних з ними соціальних та економічних змін поставали аналогічні проблеми у галузі права, надбання німецького правознавства привертало пильну увагу. Це, зокрема, знайшло відображення у розширенні практики стажування російських правознавців у німецьких університетах, під час якої вони підпадали під вплив тієї чи іншої правової школи. Щоб підтвердити цю тезу, згадаємо місця стажування російських цивілістів, чия науково-педагогічна діяльність була пов'язана з ВНЗ у Малоросії. Так, Ю. С. Гамбаров після закінчення Московського університету продовжив вивчення права у Гетінгенському університеті, де став учнем і послідовником Р. фон Єринга. У 1882 р. знову отримав відрядження до Німеччини (на цей раз від Новоросійського університету). М. Л. Дювернуа після закінчення Московського університету продовжував навчання у Лейпцігському університеті. Зазнав впливу Р. фон Єринга, але врешті став послідовником німецької історичної школи [10, с. 18–20]. О. В. Куніцин протягом 1831–1834 рр. поглиблював свої знання у Берлінському університеті у Савіньї. К. А. Митюков у 1857–1858 рр. був у науковому відрядженні у Німеччині. П. П. Цитович у 1870–1872 рр. стажувався у Савіньї. В. Г. Демченко протягом 1859–1861 рр. стажувався у Австрії, Німеччині, Франції. О. М. Гуляєв у 1887 р. був на стажуванні у Берліні. В. М. Гордон стажувався понад два роки: Берлін, Лейпціг, Мюнхен, Відень, Париж. Й. О. Покровський у 1891 р. завершував роботу над магістерською дисертацією у Берлінському університеті [11, с. 67, 85, 122, 196, 268, 356, 418].

Для цивілістики Російської імперії прийняття Німецького цивільного кодексу мало ще й те значення, що тут відбувалася підготовка проекту «Російського цивільного уложення». Як завжди, у таких випадках постає питання про розуміння сутності цивільного права, з'ясування предмету та методу, засад та функцій цивільно-правового регулювання.

Важливим чинником активізації цивілістичних досліджень слугувала також необхідність визначення місця цивільного права Російської імперії у навколишньому правовому середовищі, без чого неможливим було врахування зарубіжного досвіду правотворчості у відповідній галузі.

Цивілістичні школи, що існували в Російській імперії на той час, загалом відображали вплив європейської, передусім німецької, цивілістики, віддзеркалюючи і різноманітні течії, які в ній існували. Враховуючи ту обставину, що детальна характеристика поглядів російських

цивілістів неодноразово мала місце як у працях правознавців Російської імперії [11, с. 7–10, 146–163, 526–583; 12], так і у сучасній вітчизняній правовій літературі [13, с. 14–60, 205–215; 14], обмежимося далі висвітленням лише найбільш важливих їх положень, що стосуються основ доктрини приватного (цивільного) права.

Щоб наблизити систему викладу до того, як сприймали картину російської цивілістики сучасники, скористаємося класифікацією цивілістичних шкіл («традицій при изложении русского гражданского права»), якої притримувався тодішній дослідник цієї проблеми Г. Л. Попов.

1. «Романістична традиція» (школа) характеризувалася викладом і аналізом положень російського цивільного права з погляду відповідності його римському праву, засадам природного права. Зокрема, до неї належав В. Г. Кукольник, який був автором перших «вітчизняних» підручників з римського та російського цивільного права. І хоча його слушно докоряли у некритичному калькуванні положень римського приватного права при викладі положень російського цивільного права, але у баченні, скажімо, власності він був досить близьким до сучасного розуміння цієї категорії [11, с. 48–49].

2. Природно-правова течія у цивілістиці була представлена, зокрема, харківськими правознавцями І. Майстренковим (праці зі спадкового права) та О. Корсуном (праці щодо опіки та піклування). Однак 30–40-ві рр. ХІХ ст. виявилися несприятливими для ідей природного права, а відтак ця течія занепала [15].

3. Практично-догматичний напрямок у часи, несприятливі для ідей природного права, протистояв останньому. Втім у правознавців на українських землях особливої популярності він не зажив. У кожному разі згадується лише магістерська дисертація П. Андреевського з Харкова, присвячена давності, виконана у стилі опису положень позитивного права [11, с. 550–552].

4. Історичний (або ж «історико-догматичний») напрямок був найбільш популярним у російській цивілістиці тієї доби, що можна пояснити його вагомістю у німецькій юриспруденції. Започаткована у першій третині ХІХ ст. традиція стажування російських правознавців, їх спілкування зі школою Савіні давала результати, ставши підґрунтям першої наукової побудови російського цивільного права, що вигідно відрізняло цю методологію від заманливих, але надто вже абстрактних ідей природного права.

Активно використовувався історичний (історико-догматичний) підхід і цивілістами з Київського, Новоросійського та Харківського університетів. Так, О. В. Куніцин під час роботи у Харківському університеті у звіті задекларував використання відповідної методології, вказавши, що у 1855–1856 рр. «продолжал составлять руководство Российских гражданских законов в историко-догматическом виде» [11, с. 561]. Історичний метод широко використовував О. І. Загоровський — і у ранній праці «Исторический очерк займа по русскому праву» (К., 1875), і у ґрунтовному курсі

сімейного права, опублікованому у 1902 р. [11, с. 567]. Останній відрізнявся від усіх подібних курсів своїм енциклопедичним характером. Сам О. І. Загоровський писав у передмові, що «Курс семейного права» є порівняльним викладом інститутів чинного сімейного права за вітчизняним і сімома найважливішими західноєвропейськими законодавствами у зв'язку з історичним розвитком цих інститутів. Починаючи з історичних нарисів, автор вважав, що таким чином минуле допоможе розуміти сьогодення. Таким чином, при дослідженні інститутів сімейного права мало місце ефективне поєднання історичного, порівняльного та догматичного методів.

Мабуть, найбільш яскравим і послідовним представником історичної школи був професор Новоросійського університету М. Л. Дювернуа — цілісний і переконаний послідовник німецької історичної школи, особливо тієї її частини, яка об'єднує основні погляди старої філософської школи з методом та історичними поглядами Савінії. Роль Єринга у розвитку історичної школи належно оцінена Дювернуа в лекції: «Значение римского права для русских юристов» (Ярославль, 1870). Коли Єринг виступав противником поглядів Савінії, заперечуючи, між іншим, основні підвалини догматичних поглядів історичної школи: побудовану на засадах римського права формальну «догму волі» і повне відділення цивільного (приватного) права від публічного, то Дювернуа не пішов за ним і у своїх більш пізніх творах (зокрема, у докторській дисертації «Основная форма корреального обязательства», Ярославль, 1874) виступив захисником саме цих двох засад.

Процес історичного розвитку цивільного права визначається, на думку Дювернуа, поступовим відокремленням «чистих цивільних форм» від публічно-правових елементів, що переважають на ранніх щаблях розвитку, і завершується пануванням «загального права», що спирається на вільну волю вільної від державної опіки особистості — волю, яка і є основним творчим елементом правотворення. Ніде ці «чисто цивільні форми» не з'ясувалися з більшою точністю і визначеністю, ніж у праві римському; засвоєння норм останнього скрізь супроводжує тому процес утворення загального права на місце партикулярного. Той же шлях розвитку доводиться зробити і Росії, і для неї так само неминує, скільки і плідна наукова рецепція римського права. Ці погляди М. Л. Дювернуа з властивим йому блиском і талантом викладу розвивав послідовно у своїх лекціях, підтверджуючи їх завжди дотепною, хоча часто упередженою полемікою.

Значення історичних досліджень приватного права підкреслював і І. Г. Табашников, котрий, зокрема, у передмові до своєї праці «Прошлое вексель: Историко-юридическое исследование» зазначав, що історичне вивчення будь-якого інституту, що склався історичним шляхом, здатне принести користь і законодавству, і практиці, у тому числі і в торговому світі [15].

Слід зазначити, що сучасники обмежувалися наведеним переліком шкіл цивільного права в Росії [16], хоча зараз дослідники цього питання

в Україні називають більшу їх кількість [9, с. 179—195]. Думається, що розбіжності пояснюються станом «несформованості» концепції цивільного права в Російській імперії, наявності у цій галузі кризи, на існування якої звертав увагу Й. О. Покровський, котрий зазначав, що школа природного права є ідеалістичною, історична — зайшла у глухий кут з ідеєю національного правового розвитку, а позитивізм (догматизм) — перестав задовольняти спільноту, внаслідок чого «дух искания снова повеял в юриспруденции» [17, с. 76].

Можливо чи не найбільш перспективним напрямком таких пошуків тоді здавався реалістичний (соціологічний) напрямок, котрий у Росії, як і у Німеччині, сформувався у результаті спроб подолати вади інших шкіл. Представником такої школи, зокрема, був Ю. С. Гамбаров, праця якого «Добровольная и безвозмездная деятельность в чужом интересе вне договорного отношения и не по предписанию закона. Вып. 1: Общественный интерес в гражданском праве; Вып. 2: Социологическое основание института negotiorum gestio» була однією з перших у галузі цивільного права, виконана під кутом реалістичного (соціологічного) підходу. У ній Ю. С. Гамбаров намагався розвинути окремі положення Р. фон Єринга стосовно умов Росії. Він вніс у «реалістичний» напрямок свого вчителя, який пред'являв до цивілістики вимогу стати ближче до реального життя, менше покладатися на апіорне мислення, новий елемент — громадський інтерес. Хоча його юридична соціологія в поєднанні з історико-порівняльним методом у житті давала тільки спробу соціального обґрунтування цивільного права, цього було достатньо, щоб викликати незадоволення влади. Але й цей напрямок мав, крім певних переваг, численні вади, через що до нього досить критично поставився Г. Ф. Шершеневич [12, с. 220—224], у чому з ним не можна не погодитися.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок про потужний, стійкий вплив німецької правової думки не лише на формування концепції Німецького цивільного кодексу, але й на формування доктрини цивільного права в Російській імперії (а отже, і на українських землях, які входили до її складу). На тому ж підґрунті німецького правознавства відбувалося і формування концепції цивільного законодавства, зокрема Цивільного уложення Російської імперії.

Цей процес не завершився до 1917 р., однак знову був продовжений на тому ж підґрунті у радянській державі у період НЕП. Але то вже тема іншого дослідження.

Л і т е р а т у р а

1. Пуффендорф С. О долге человека и гражданина в соответствии с предписаниями естественного права / С. Пуффендорф ; Томазий Х. Серьезные, но быстрые и разумные мысли и воспоминания Томазиуса о различных избранных судебных разбирательствах / Х. Томазий // Антология правовой мысли : в 5 т. / Нац. обществ. науч. фонд ; рук.

- науч. проекта Г. Ю. Семигин. — М.: Мысль, 1999. — Т. II: Европа. V—XVII вв. — С. 724—731.
2. Кант И. Сочинения. В 6 т. Т. 4, ч. 1: пер. с нем. / *И. Кант*; под общ. ред. В. Ф. Асмуса. А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана. — М.: Мысль, 1965. — 644 с.
  3. Фіхте Й. Г. Що таке народ у вищому розумінні цього слова і що таке любов до батьківщини / *Йоган Г. Фіхте* // Націоналізм: антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. — К.: Смолоскип, 2000. — С. 46—55.
  4. Гегель Г. В. Ф. Философия права: пер. с нем. / *Г. В. Ф. Гегель*. — М.: Мысль, 1990. — 524 с.
  5. Тибо А. Ф. Ю. О необходимости общего гражданского права для Германии / *А. Ф. Ю. Тибо* // Система современного римского права. Т. 1 / Ф. К. Савиньи, фон; пер. с нем. Г. Жигулина; под ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря. — М.: Статут, 2011. — С. 102—107.
  6. Немецкая историческая школа права. — Челябинск: Социум, 2010. — 528 с.
  7. Иеринг Р. фон. Историческая школа юристов / *Р. Иеринг, фон* // Савиньи Ф. К. фон. Система современного римского права. Т. 1 / Ф. К. Савиньи, фон; пер. с нем. Г. Жигулина; под ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря. — М.: Статут, 2011. — С. 73—101.
  8. Иеринг Р. фон. Дух римского права / *Р. Иеринг, фон* // Избранные труды: в 2 т. — СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юрид. центр Пресс», 2006. — Т. 2. — С. 37—38.
  9. Київська школа цивілістики: (до 175-річчя Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка, 1834—2009) / за ред. Р. А. Майданика. — К.: Алерта: КНТ: ЦУЛ, 2009. — 334 с.
  10. Некіт К. Г. Одеська цивілістика в особах / *К. Г. Некіт* // Часопис цивілістики. — 2011. — Вип 10. — С. 18—27.
  11. Антологія української юридичної думки. В 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) [та ін.]. Т. 6. Цивільне право / упоряд.: Я. М. Шевченко, І. Б. Усенко, Г. П. Тимченко, Т. І. Бондарук, С. Є. Морозова; відп. ред. Я. М. Шевченко. — К.: Вид. дім «Юридична книга», 2003. — 584 с.
  12. Шершеневич Г. Ф. Наука гражданского права / *Г. Ф. Шершеневич*. — М.: Статут, 2003. — 250 с.
  13. Страницы Харьковской цивилистики. В 3 ч. Ч. 1. История развития кафедры гражданско-правовых дисциплин ХНУ имени В. Н. Каразина; Ч. 2. Лучшие работы кафедры гражданско-правовых дисциплин за 2009/2010 учебный год / Харьков. нац. ун-т им. В. Н. Каразина, Юрид. фак.; под общ. ред. И. В. Венедиктовой, С. Н. Бервено. — Х.: Изд-во ХНУ им. В. Н. Каразина, 2010. — 215 с.
  14. Харитонов Є. О. Одеська цивілістика XIX ст.: сукупність особистостей чи наукова школа / *Є. О. Харитонов* // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) [та ін.]. — О., 2011. — Вип. 59 / відп. за вип. В. М. Дрьомін. — С. 163—171.
  15. Записки Императорского Новороссийского университета. — 1902. — Т. 88, ч. ученая. — С. 1—468.
  16. Табашников И. Предисловие книги: Прошлое векселя: Историко-юридическое исследование / *И. Табашников*, экстра-орд. проф. Новорос. ун-та. — О.: Тип. Окр. штаба Одес. воен. окр., 1891. — 456 с. — Репринт.
  17. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права / *И. А. Покровский*. — М.: Статут, 1998. — 143 с.

А н о т а ц і я

Харитонов Є. О. Формування концепції німецького цивільного кодексу (BGB) та її вплив на розвиток цивілістичної думки в Україні. — Стаття.

Стаття присвячена розгляду питань формування доктрини цивільного права у Німеччині та її впливу на концепцію німецького цивільного кодексу (BGB). Визначаються

чинники впливу німецького правознавства на формування і розвиток цивілістичної думки в університетах на українських землях, що входили до складу Російської імперії.

Ключові слова: приватне право, природне право, історична школа, соціологічна школа, цивілістика, цивілістична думка України, Німецький цивільний кодекс, цивільне законодавство.

А н н о т а ц и я

***Харитонов Е. О.* Формирование концепции немецкого гражданского кодекса (BGB) и ее влияние на развитие цивилистической мысли в Украине. — Статья.**

В статье рассматриваются вопросы формирования доктрины гражданского права в Германии и ее влияние на концепцию немецкого гражданского кодекса (BGB). Определяются факторы влияния немецкого правоведения на формирование и развитие цивилистической мысли в университетах на украинских землях, входивших в состав Российской империи.

Ключевые слова: частное право, естественное право, историческая школа, социологическая школа, цивилистика, цивилистическая мысль Украины, Немецкий гражданский кодекс, гражданское законодательство.

S u m m a r y

***Kharytonov Ye. O.* The formation of the concept of the German Civil Code (BGB) and its influence on the development of civil concept in Ukraine. — Article.**

The article considers the issues of formation of the doctrine of the civil law in Germany and its influence on the concept of the German Civil Code (BGB). The factors of influence of the German jurisprudence on the formation and development of the civil concept at the universities on the Ukrainian territory, which used to be a part of the Russian Empire, are determined.

Keywords: private law, natural law, historical school, sociological school, civil law, civil concept of Ukraine, German Civil Code, civil legislation.